

Наталя Старченко

**Гродські урядники: слуги старости —
члени шляхетської спільноти — «агенти»
держави (Волинь останньої третини
XVI ст.)***

У центрі дослідження — проблема судової влади старости, її формальних обсягів та тих факторів, що мусили утримувати її в певних рамках. Влада старости розглядається в контексті підпорядкування йому гродських урядників, які зазвичай обиралися з кола старостинських слуг і клієнтів. З іншого боку, увага фокусується на тих чинниках, які сприяли формуванню суб'єктності урядників та підважували владу старости. Зокрема, значна увага приділена присязі урядників, на якій акцентували увагу адвокати і самі судді, вказуючи на неї як важливу підставу емансипації гродського суду від старости. Аналізуються питання ідентифікації урядників: як слуг старости, як членів шляхетської спільноти, як урядників короля.

Ключові слова: влада, шляхта, староста, гродські урядники, присяга.

The study focuses on the issue of starosta's judicial power, its formal extent and the factors that must have kept it in check. Starosta's power is analysed in the context of the obeisance of his court officeholders: as a rule, they were chosen from the circle of starosta's servants and clients. On the other hand, the study focuses on the factors that contributed to the formation of officeholders' subjectivity and undermined starosta's power. Among other factors, the study addresses the officeholders' oath: lawyers and judges themselves often underscored the importance of the oath as the basis for emancipation of the castle (grod) court from the starosta. I have analyzed the key issues of the officeholders' identity as servants of the starosta, as members of the gentry corporation, and as king's officials.

Keywords: power, gentry, starosta, castle officeholders, oath.

* В основу цього тексту ліг суттєво розширений та доповнений варіант статті: Starchenko N. Starosta's Judiciary Authority versus Officials' Oath (Volhynia of the Last 3rd of the 16th Century) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. — 143. — Z. 2 (2016). — S. 253–259.

Після того, як було зауважено багатолітність і всепроникність влади, її існування на різних рівнях і в різних формах, у супереччю ранішому поглядові на її природу як пряме і відкрите домінування, — ця проблема стала однією із найбільш інтригуючих в історіографії. Зокрема, форма влади, заснована на патронально-клієнтарних зв'язках, от уже більше двадцяти років не лише перебуває в центрі уваги дослідників Речі Посполитої, а й набула інструментального характеру — як пояснювальна модель для цілої низки соціальних проблем ранньомодерного часу. За усталеною дефініцією, в центрі патрональної системи як неформальної системи влади — стосунки нерівноправних партнерів, засновані, з одного боку, на протекції сильнішої сторони, яка володіє владними ресурсами, а, з іншого боку, на службі найрізноманітнішого характеру особи, що перебуває в підпорядкованому становищі. Наголос зазвичай робиться на характеристиці цієї системи влади як *неформальної*, тобто такої, яка не стільки доповнює нормативну систему, скільки її деформує¹. Однак у даному разі історики, схоже, наслідуючи соціологічні теорії, поляризують категорії, які на практиці цілком поєднуються. Патрональна система була закріплена як механізм формування *формальної* владної мережі не лише на рівні усталених конвенцій, а й на рівні права, особливо в регіональному масштабі. Скажімо, рішення короля про обрання одного із чотирьох номінантів на уряди в земських судах, кандидатури яких визначалися на повітовому сеймику регіональною шляхтою, ухвалювалося «за причиною», тобто за протекцією особи впливової/наближеної до монарха. Цей факт повідомлявся публічно як цілком конвенційний акт, що не мусив викликати незадоволення, нарікань чи додаткових питань².

У той же час формування складу гродського суду (підстарости як старостинського намісника, судді та писаря) перебувало в руках самого старости. Певні вимоги в II Литовському статуті (далі — II ЛС) — осілості і

¹ Ця характеристика навіть винесена в назву монографії піонера в дослідженні патронально-клієнтарних стосунків на теренах Речі Посполитої Антонія Мончака (Див.: *Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* — Warszawa, 2000).

² Див. надання уряду володимирського земського судді Андрію Заленському, служебнику спочатку кн. Романа Сангушка, а потім кн. Костянтина Острозького як опікуна Романових дітей, «за причиною» кн. Януша Острозького (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 132–132 зв., чотири претенденти на уряд були обрані шляхтою Володимирського повіту на сеймику 13 червня 1588, а потому король зупинився на кандидатурі Заленського «за причиною» (привілей датований 8.07.1588 р.). Серед претендентів на уряд — Федір Загоровський, майбутній володимирський підстароста, володимирський гродський суддя Лазар Іваницький, Григорій Кисіль-Низкиницький, майбутній володимирський земський підсудок. Всі ці особи так чи так були наближені до князів Острозьких, серед яких Федір Загоровський — ще й далекий родич князів; див. також впис привілею на уряд (Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 444 зв.–445).

присягності — стосувалися лише замкового судді (розд. 4, арт. 21). Немає сумніву, що головним резервом поповнення гродських урядників, включно із суддею, було служебницьке/клієнтарне оточення старости, а однією із важливих урядницьких характеристик можна вважати лояльність до патрона. Ким були і як себе ідентифікували ці особи? Чи сприймали отриманий з рук патрона уряд як місце, на якому, згідно з настановами доброго слуги/клієнта, мали віддаватися службі патронові, «особу панську на собі носячи», а чи уряд надавав залежній особі через отримання нею владних повноважень власної суб'єктності? Чи усвідомлювали гродські урядники свою пов'язаність не лише зі старостою, а й через нього як королівського намісника — з державою і її репрезентантом королем? Відповідь на останнє питання пов'язана з проблемою специфіки ранньомодерної держави з її досить слабкою централізацією і, відповідно, відсутністю єдиного центру, який утримував монополію на легітимне насильство³. Адже існувала мережа напівавтономних осередків законної влади на регіональних рівнях, яка складалася або за рахунок самоврядних інститутів (земський суд), або за принципом делегування старостами своєї влади, отриманої з рук короля (гродський суд). Тож чи були особи, що складали урядницькі мережі, «агентами» держави? Хто визначав межі їхніх повноважень і хто був головним арбітром, якщо особа/група осіб/регіональна спільнота визнавали дії урядників нелегітимними? Власне, на ці непрості питання я й спробую відповісти, аналізуючи становище гродських урядників та їхні декларації своєї ідентичності.

Водночас це дослідження неминучо торкається такого дразливого питання, як домінація князів на Волині, в руках яких були зосереджені головні уряди в регіоні, зокрема, й старостинські⁴. Чи була ця влада такою тотальною, як прийнято на сьогодні уважати, і чи можна про неї говорити в категоріях нічим не стримуваного всевладдя, що забезпечувалося матеріальним становищем, позицією в соціальній ієрархії та близькістю до владного центру? Зазвичай поза увагою дослідників залишається низка неформальних чинників, що так чи так обмежували можливості еліти. Цьому сприяв, зокрема, характер влади, заснований не стільки на відвертому

³ Про специфіку ранньомодерної держави, особливості влади та стосунків центру і периферії див.: *Braddick M.J. State Formation in Early Modern England c. 1550–1700.* — Cambridge University Press, 2004.

⁴ На останню третину XVI ст. — від 1566 р., тобто постанови гродського суду, та до кінця XVI ст. — на уряді старости фіксаються: у Луцькому повіті — кн. Богуш Корецький (1560–1576), Олександр Жоравницький (1576–1580), кн. Олександр Пронський (1580–1588), Олександр Семашко (1590–1597), Марек Собеський (1598–1600), Миколай Семашко (1600–1618), у Володимирському повіті — кн. Василь-Костянтин Острозький (1550–1579), кн. Костянтин Костянтинович Острозький (1579–1588), кн. Василь-Костянтин Острозький (1588–1604), у Кременецькому повіті — кн. Миколай Збараський (1560–1574), кн. Януш Збараський (1574–608) (Див.: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.* — Kórnik, 2007. — S. 63, 97–98, 121–122).

насилстві, скільки на авторитеті. А це вимагало дотримання особою з верхніх ешелонів влади неписаних, але добре відомих правил, зламання яких загрожувало втратою символічного капіталу та відмовою спільноти у наданні певного авансу довіри⁵. Влада старости, попри позірну можливість втілюватися через брутальну силу, мусила зазвичай звертатися до символічних актів. Звернімо увагу, як перебирав на себе володимирське староство кн. Василь-Костянтин Острозький після смерті сина Костянтина, попереднього старости. У своєму листі, адресованому всім шляхетним обивателям повіту, копії якого у Володимирі «на розъныхъ мѣстцахъ были прибиты для въшелякого покою», староста передусім повідомляє про свій старостинський (і не тільки) обов'язок дбати про спокій: «Ми ся теды в старостве моемъ, такъ з ынъшихъ причинъ, яко немнеи с повинъности моее старостинъское, годить вшелякихъ порядковъ постерегати, а збыткомъ забегати». Тож попередньо князь на зібранні шляхти обговорив речі, які вважав важливими для забезпечення порядку, а для осіб, які в «згромаженью не были», вирішив ту інформацію «на писме zostавить и ознаимить, абы то жадному з в[ашеи] м[и]л[ости] в неведомости не было, але тым лепей на баченю в[ашеи] м[и]л[ости] быти могло»⁶.

Поза сумнівом, староста був зацікавлений у збереженні спокою на своїй території, який забезпечувався значною мірою через систему приятельського контролю і домовленостей. Він також тримався на готовності спільноти дотримуватися певних конвенцій, скажімо, погоджуватися на виконання судових ухвал, яке не було забезпечене виконавчою владою. Гродське ж судочинство представляло важливий елемент системи стримувань, тим самим накладаючи як на урядників, так і на їхнього очільника певні моральні зобов'язання.

До того ж будь-яка влада ніколи не є тотальною, маси ніколи не бувають абсолютно покірними, а в разі шляхетського загалу маємо справу з особами, що не лише добре знали свої права і свободи, артикулювали їх за найменшої нагоди, а й самі творили механізми запобігання беззаконню.

Тож, тримаючи в полі уваги окреслені питання, зупинюся на таких аспектах проблеми владних відносин у ранномодерному соціумі Волині, як проблема судової влади старости, її формальних обсягів та тих факторів, що мусили утримувати її в певних рамках. Увага фокусуватиметься передусім на питанні підпорядкування гродського суду старості, який формував його склад зі своїх слуг і клієнтів, керуючись виключно своєю волею, а водночас —

⁵ Про характер влади на Волині див., зокрема: *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану наших»: боротьба за Наталі Яковенко. — К., 2012. — С. 259–276.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 353 зв., 1588 р. Цілком імовірно, що зібранням шляхти, де кн. Костянтин Острозький міг обговорювати питання «посполитого» спокою, був сеймик, скликаний волинським воєводою кн. Янушем Острозьким для обрання володимирського земського судді.

на суб'єктності урядників, що на позір виглядає неможливою⁷. Розглядати-муться ті чинники, які, з одного боку, сприяли домінуванню старости в рамках гродського судочинства, а з іншого — підважували його владу на користь автономності урядників.

Частину гродських урядників складали старостинські слуги *рукодайні*, чий стосунки з паном укладалися на підставі певних домовленостей про службу, скріплених ритуальним жестом — подаванням руки, а інколи присягою чи її подобою⁸. Обов'язки слуги зазвичай не були окреслені і включали його готовність служити в найширшому розумінні⁹, а спроби розірвати цей зв'язок сприймалися паном як зрада, відмова у довірі та, відповідно, ураза для репутації¹⁰. Звернімо увагу на скаргу Станіслава Петровського, слуги рукодайного луцького старости кн. Олександра Пронського, який упродовж кількох років перебував на уряді підстарости. Петровський твердив, що тривалий час звертався до князя особисто та використовував людей *добрих*, як посередників, з проханням зняти з нього урядницькі обов'язки і відпустити. Однак староста, попри те, що Петровський не мав перед ним жодних фінансових зобов'язань, утримував його при собі та постійно погрожував особисто і через інших своїх слуг. Петровський наголошував, що він як вільний шляхтич не був винен панові нічого, крім як повідомити за шість тижнів про свій відхід¹¹.

⁷ Про уряд старости, його генезу та обсяг старостинських повноважень існує досить велика література (Див., наприклад: *Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego.* — Lublin, 2004. — S. 33–65), однак проблема взаємовідносин старости і гродських урядників практично не розглядалася, за винятком хіба клієнтарних стосунків старости і урядників гродської канцелярії, на чолі якої стояв писар (*Jop R. Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku.* — Lublin, 2003. — S. 65–77). Клієнтарні пов'язання між старостою Богушем Корецьким та гродськими урядниками на волинському матеріалі див.: *Поліщук В. Князь Богущ Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина.* — 2001. — № 3. — С. 56–72; *Його ж. Урядницький клан луцького старости Богуща Корецького (На прикладі луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія.* — 2004. — Вип. 8–9. — Т. 11–12. — С. 266–298.

⁸ «...давши руку, *прирекъ и шлюбил, якобы теж присягъ*, верне а цнотливе служити» (ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 107 зв.–108 зв., 1585 р.).

⁹ Див., як окреслює Олександр Семашко (невдовзі луцький староста) заслуги свого служебника Щасного Галезького, майбутнього підстарости, за які дарує йому на вічність село Верпетин, попередньо надане Галезькому у заставу в певній сумі грошей: «...которые своимъ властнымъ коштомъ и накладомъ завжды до службъ моихъ быть готовъ» (ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 79 зв.–81, 1.12.1589 р.).

¹⁰ Ширше про характер стосунків пана та «рукодайного» слуги див.: *Н. Старченко. Стосунки «пан–слуга» на Волині і Надніпрянщині в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії.* — К., 2006. — Вип. 6. — С. 85–130.

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 247 зв.–249, 1587 р.

Паралельно зі скаргою Петровського до луцького земського суду була внесена протестація інших слуг старости Пронського, які заявляли про неправдивість свідчень Петровського та підкреслювали, що його поведінка не гідна доброго і порядного слуги. Визнання, як розуміли і самі заявники, не мало жодних правових наслідків, було, скоріш за все, актом демонстрації їхньої лояльності до пана, і, як вказувалося, робилося задля того, щоб поінформувати про ту справу шляхетський загал. Можливо, це була спроба Пронського відновити репутацію, підважену відмовою Петровського служити¹².

Зв'язок старости із гродськими урядниками вибудовувався не лише на раціональних підставах, а, вочевидь, мав у частині випадків своєю складовою і сильні емоційні почуття. Так, староста Олександр Жоравницький скаржився на ворітного луцького замку, що той зберігав у своїй світлиці «трутизну» йому на згубу: «то ест жаба сухая, которой губы нитями зшиты, ку тому тресочки малые, нитями повязаные, про том теж земля и воск черныи». Ворітний натомість твердив, що, почувши, як деякі люди його «на ласце панскои псовали», вирішив звернувся для відновлення своєї позиції до знахарок (*баб*). Одна з них і дала йому ті чари, пообіцявши: «Коли, деи, тое при собі мевати будеш, то до тебе пан ласкавь будет»¹³.

Склад гродських урядників зазвичай мінявся з приходом нового старости, що засвідчувало тісний зв'язок між ними. Прикметно, що про зміну йшлося не лише тоді, коли новий староста заміщав попереднього в результаті жорсткої конкуренції (як у випадку втрати луцького староства кн. Олександром Пронським на користь Олександра Семашка)¹⁴, а й коли старостинський уряд переходив від сина до батька (що, наприклад, відбулося з володимирським староством, яке після смерті кн. Костянтина Костянтиновича Острозького обійняв кн. Василь-Костянтин). Водночас не спостерігається і частої ротації гродських урядників, адже таке надання вирізняло службу з-поміж інших, а позбавлення уряду мусило бути пов'язане з панською немилістю (чи рідше означало престижніше переміщення)¹⁵.

¹² Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 735–735 зв., 1587 р.

¹³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 337–338, 1580 р.).

¹⁴ Про колізії, пов'язані із втратою кн. Олександром Пронським луцького староства, див.: Образа королівського маєстату: волинські репліки останньої третини XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — 2015. — С. 85–93.

¹⁵ Перед смертю луцького старости Олександра Семашка відбулася зміна у складі гродських урядників: місце судді Матея Стемпковського зайняв писар Сасин Русинович-Берестецький, а писарський уряд дістався Івану Красенському, які присягли 25 вересня 1597 р. (ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 2 зв.–4). Наступний староста Марек Собеський обрав на уряд підстарости Якуба Лисаковського, на суддівство повернув Стемпковського і залишив писарем Івана Красенського (Там само. — Спр. 53. — Арк. 2 зв., присяга цього складу 16 липня 1598 р.). Миколай Семашко, який змінив Собеського, провів чергові зміни, посунувши Стемпковського на уряд підста-

У випадку невдоволення шляхти роботою гродських урядників, їхнього недогляду або неправових дій скарга спрямовувалася до старости (II Литовський статут (далі — II ЛС), розд. 4, арт. 21)¹⁶. Тобто гродські урядники перебували в юрисдикції старости як свого пана. А, як зауважувалося в одній зі справ, «статут право посполитое каждому пану слугу шляхтича о кождый выступокъ судити и на каране сказоват позволяет»¹⁷. Однак якщо староста відмовлявся «чинити справедливість» або й сам був причетний до порушень, потерпілий міг звернутися зі саргою до короля. Тож існувала певна двоїстість у підпорядкуванні гродських урядників — безпосередньо старості, а також королю, з руки якого староста тримав свій уряд. На цій двоїстості наголошували в одній зі справ луцькі гродські урядники: вони підлягали «его королевское милости а княжати его м[и]л[о]сти старосте, н[а]шимъ м[и]л[о]стивымъ п[а]номъ, которых местце и уряд на себе носим»¹⁸. А шляхта досить активно користалася зі свого права на апеляцію до короля. Так, Миколай Монвид-Дорогостайський поскаржився королеві на старосту кн. Олександра Пронського, який не «вчинив справедливість» зі своїх гродських урядників, оскаржених у несправедливому декреті та відмові вписати до актових книг протестацію *умоцованих* Дорогостайського у справі з Олександром Семашком. Тож король своїм листом наказував старості видати всі виписи з книг у тій справі для передачі її на апеляцію¹⁹.

Зустрічаються також скарги на гродських урядників, спрямовані до старости як очільника суду. У справі Дмитра Яловицького з Павлом Коритенським, що розглядалася у кременецькому гродському суді, умоцований Яловицького Григорій Дедеркало, незадоволений рішенням суддів, просив «от такового декрету их неслушного» апеляції до старости кн. Януша Збаразького²⁰. До володимирського старости кн. Костянтина Острозького звернулася Іванова Костюшковичева Катерина Гулевичівна зі скаргою на гродських урядників, які упродовж року відкладали розгляд її справи з дівером Федором Костюшковичем. Староста наказав своїм листом вирішити це питання²¹. Перед старостою кн. Корецьким розглядалася справа кн. Льва Кошерського «о неправный всказъ» колишнього підстарости Петра Хом'яка і діючого судді Тита Хом'яка²². Про апеляцію до старости просив також

рости, Івана Красенського — на суддю, і призначив писарем Войтеха Станішевського (Красенський і Станішевський присягли 21 вересня 1600 р., див.: Там само. — Спр. 61. — Арк. 4 зв.–5).

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 259–274, 1586 р.

¹⁷ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 642 зв.–644, 1589 р.

¹⁸ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 674, 1586 р.

¹⁹ Там само. — Спр. 27. — Арк. 102 (105)/108 (111), 1582 р.

²⁰ Там само. — Ф. 28. — Спр. 16. — Арк. 196 зв.–197 зв., 1583 р.

²¹ Там само. — Спр. 23. — Арк. 479–479 зв., 1590 р.

²² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 525–525 зв., 1570 р.

Тихно Васильович Ржищовський, незадоволений рішенням луцьких городських урядників²³.

Досить оригінально повівся луцький староста кн. Олександр Пронський, який мав розглядати справу городських урядників, «яко уряду свого», за скаргою на них Василя Гулевича. У призначений термін для «чинення справедливості» він «засадив» на суді замість себе кременецького підкоморія Адама Боговитина-Козирадського, якому асистували Григорій Гулевич, волинський хорунжий, і Лаврин Пісочинський, брацлавський підкоморій. Перед цими суддями і став писар Петро Мложовський, який від себе і своїх колег заявив, що готовий Гулевичу «о што бы жаловаль, справить и невинность свою оказать»²⁴. Тобто староста справу урядників потрактував як свою власну, і, всупереч правовій нормі, переклав розгляд скарги на сторонніх осіб. Так відбувалося під час судових засідань, якщо розглядалася справа одного із урядників цього ж таки суду: його місце займала інша особа, запрошена для разового виконання суддівських функцій.

Цілком імовірно, що скарги на урядників (які, поза сумнівом, їх ображати) могли зачіпати і честь самого старости. Звернімо увагу на реакцію луцького старости кн. Олександра Пронського у відповідь на скаргу кн. Януша Заславського про неправові дії городських урядників у справі його брата кн. Михайла Заславського з волинським каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським²⁵. Як тільки Пронському стало відомо про протестацію, внесену до сусіднього володимирського городу (що означає його гостру зацікавленість у такій інформації), він одразу запропонував Заславському без зайвої тяганини «учинити справедливість» зі своїх урядників. Утім, готовність була позірною і мала на меті, скоріш за все, затягнути справу, адже у призначений час урядники перед старостою не стали, тож він переніс засідання на два тижні та запропонував Заславському позивати оскаржених позовами. На що кн. Януш відповів: «Право посполитое и статут Великого князства Литовского не учит того, абы позы якими урядники в[ашей] м[и]л[ости] судовые мели быти притяганы, але они за росказанемь в[ашей] м[и]л[ости] *яко слуги перед паном* ставитися сут повинни»²⁶.

На старості та городських урядниках, згідно зі статутною нормою (II ЛС, розд. 4, арт. 67), лежало і виконання декретів (екзекуція), а в разі відмови винуватця — тиск на нього через посполите рушення, що скликалося за наказом старости згідно з королівським листом. Так, за листом «его королевское м[и]л[о]сти до их м[и]л[о]сти п[а]нов старост, луцкого, володимерского и кременецкого, а в небытности их м[и]л[о]сти до подстаростих их м[и]л[о]сти, так теж и оособливые до их м[и]л[о]сти п[а]нов шляхты,

²³ Там само. — Спр. 28. — Арк. 158–168 зв., 1582 р.

²⁴ Там само. — Спр. 31. — Арк. 433–434, 1584 р.

²⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 440–442, 1585 р.

²⁶ Там само. — Арк. 511–512.

рыццрства воеводства Волинскаго, вынес, абы их м[и]л[о]сть кождыи повет н[а]шъ при вряде своим, зобравшиа на одно м[е]стце вси три повѣты», мали передати маєток Станіслава Граєвського потерпілому до віддачі винуватцем присудженої суми грошей. Однак, на відміну від урядників Луцького і Кременецького повітів, які вивели шляхту для виконання королівського розпорядження, володимирський староста «ани сам не ехалъ, ани вряд володимерский его м[и]л[о]сти кгородский володимерский не былъ»²⁷.

Тож, як бачимо, староста на позір справді мав реальні важелі для домінування. Проте існувало кілька важливих факторів, які мали витворювати дистанцію поміж контрагентами у цьому тісному зв'язку та забезпечувати для гродських урядників певну ступінь емансипації від старости. Серед формальних — долучення Волинського воеводства у 1589 р. до Коронного трибуналу, відповідно, перехід справ по скаргах на гродських урядників від старости до апеляційної інстанції (на Трибуналі такі справи розглядалися окремо від інших). Звернімо увагу на заяву гродських урядників (1590 р.) у відповідь на прохання Яцка Бутовича дозволити апеляцію до старости кн. Костянтина Острозького: «Мы, в праве посполитомъ не бачечи того, абы апеляция до старосты мела ити, только первей до его королевское м[и]л[о]сти, а тепер до Трибуналу, апеляции есмо не допустили»²⁸.

Прикметною є й справа, яку мав за королівським розпорядженням розглядати володимирський староста кн. Костянтин Острозький за скаргою Олександра Андрійовича Киселя на володимирських гродських урядників з приводу несправедливого декрету. Возний, присутній при тій справі, визнав, що Олександр Кисіль відмовився ставати перед старостою і коритися його декретові, як «суди неналежного», мотивуючи свої дії таким чином: «Тая справа судови в[ашей] м[и]л[о]сти, п[а]не воевода киевский, не належит с тых причинъ, ижъ обывателе воеводства Волинского и Браславского, видечи бытъ в томъ великое утяженъе, ижъ перед тымъ старостове з уряду своего кгородского або наместникове справедливост чинили, за чимъ великое уближене справедливости и зволокою немалою а шкодою своею подеимовали, просили его К[о]р[олевское] м[и]л[о]сти и всеє речи посполитое, абы тотъ тежар з них знявши, способъ Трибуналу коронного им ведле поправы, от нихъ учиненоє, былъ наданыи. Якожь его К[о]р[олевская] м[и]л[о]ст, чинечи досытъ прозбамъ ихъ, поровнанъе судовъ Трибуналу коронного во всякихъ справахъ ихъ [...] надал». Тобто Кисіль пов'язав прохання шляхти Волинського і Брацлавського воеводств про переведення їх під юрисдикцію Люблінського трибуналу з несправедливою практикою, за якою апеляційною інстанцією щодо рішень гродського суду виступав староста або його намісники. Натомість Кисіль вказував на конституцію 1589 р, що той старий

²⁷ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 460. — Арк. 153 зв.—154.

²⁸ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 247 зв.—248 зв., 1590 р.

порядок скасований і тепер «нихто *иншии*, толко суд головныи трибуналскии справедливость чинити маєт»²⁹. Таким чином Кисіль, попри певні перебільшення, вказав на важливий наслідок долучення Волині до Люблінського трибуналу — розсосереження влади, яка попередньо була концентрована в руках старост, зокрема, перехід гродських урядників під юрисдикцію обра-них шляхетською спільнотою депутатів.

За конституцією 1589 р., якою Волинське і Брацлавське воєводства приєдналися до Трибуналу, мінявся і порядок екзекуції вироків — було скасоване посполите рушення як спосіб примусу на засуджену особу, натомість зростала вага у цьому процесі саме гродських урядників і Трибуналу³⁰.

До неформальних чинників емансипації гродських урядників від старости слід віднести появу серед них не лише старостинських слуг, а й клієнтів — осіб, що обіймали поважні місця в ієрархії регіону, представників давніх волинських родин землевласників. До таких належали, наприклад, володимирські гродські судді Лазар Іваницький і кн. Федір Курцевич, чи, що ще виразніше, володимирський підстароста Федір Загоровський, а чи луцькі судді Остафій Малинський та Іван Красенський. Важила й особа старости, його позиція й інтегрованість у життя повіту та ширше — регіону. У князів-старост ресурсів (символічних і матеріальних) для впливу і домінування було значно більше, аніж у їхніх колег, луцьких старост Олександра Жоравницького, шляхтича середньої руки без сильних зв'язків при королівському дворі, чи навіть Олександра Семашка, клієнта канцлера Яна Замойського і заможну особу навіть по волинських мірках. З іншого боку, кн. Олександр Пронський не був вповні «своїм» на Волині, тож і особи, що опинилися на гродських урядах за його старостування, значною мірою належали до групи саме його близьких слуг немісцевого походження (уже згадуваний Станіслав Петровський чи писар Петро Мложовський). Звернімо увагу на конфлікт між цими урядниками, пов'язаний зі звинуваченням Мложовським Петровського у нешляхетстві після того, як Петровський скандально «розпрощався» зі старостою Олександром Пронським. Станіслав Петровський із Сестрিতова, державця солоневський і лучицький, який мав королівську данину — кілька волок у маєтку Ярославичах в Луцькому повіті, позивав Мложовського у 1590 р. до Трибуналу з приводу поширення чуток про його міщанське

²⁹ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 211–212, 1590 р.

³⁰ Виконання вироків гродського суду лягало на суддю з підстаростою або писарем, яких мали супроводжувати возний і шляхта. Відповідача, що чинив спротив, оголошували банітом, а його справу для підтвердження передавали до Трибуналу. Упродовж року і шести тижнів позивач міг поєднатися з кривдником поза судом (*Volumina constitutionum*. — Warszawa, 2008. — Т. II (1550–1609). — Vol. 2 (1587–1609). — S. 125). Конституція 1590 р. уточнювала процедуру екзекуції вироків: спочатку до винуватця з декретом мав їхати лише возний з двома шляхтичами, а у випадку спротиву — староста чи, за його відсутності, суддя з підстаростою або писарем (*Ibidem*. — S. 153).

походження з міста Белзька³¹. Мложовський теж тримав частину у Ярославичах, присілку Луцька, яку, найімовірніше, отримав за протекцією кн. Пронського, як і його ворог Петровський.

Відповідно, урядники, що не мали значної підтримки на рівні горизонтальних зв'язків на Волині (родинних/приятельських), залежали від старости більшою мірою, аніж, скажімо, володимирські гродські урядники — добре осілі волинські шляхтичі — від володимирських старост князів Острозьких. До того ж князі, маєтки яких переважно зосереджувалися в Луцькому повіті, бували у Володимирі нечасто (особливо це стосується кн. Василя-Костянтина), а це забезпечувало урядникам більшу самостійність. Осілість на Волині та включеність в різні групи — родинні, клієнтарні, сусідські, що не конче збігалися за своїм складом, призводила до існування різних лояльностей як у представників однієї урядницької групи, так і в окремих урядників на різних етапах і в різних ситуаціях. А це означало, що факт їх належності до урядницької спільноти через зв'язок зі старостою далеко не завжди гарантував їхні солідарні дії.

Фактором, що мав впливати на автономність гродських урядників, була і урядницька присяга. Звернімо увагу на заяву луцьких гродських урядників, де вони окреслюють своє підпорядкування не лише королю і старості, «которых местце и уряд на себе носим», але не меншою мірою *«присягамъ, сумненю и повинности нашои»*³². За II ЛС присяга була обов'язкова для замкового судді (II ЛС, розд. 4, арт. 21). Однак про присягу підстарости як довіреної особи старости, що зазвичай заміняв його на щодень, а в багатьох випадках і під час судових засідань, правові приписи не згадують. Місце підстарости як старостинського намісника, схоже, устальюється як уряд не одразу. Так, у Володимирському повіті 60–70-х років зустрічаємо кілька осіб водночас, які іменуються підстаростами, серед яких виділяється один «головний». Можливо, остаточне оформлення уряду підстарости було пов'язане із введенням обов'язкової присяги для нього. Прикметно, що під час другого безкоролів'я волинська шляхта спробувала виправити больові точки гродського судочинства. Так, у сеймиковій ухвалі від 27 серпня 1574 р. згадується про необхідність присяги для підстарости і гродського писаря: «Подстаростии и писар присяглыи кгородскии уставичне на вьяде своемъ повинномъ для отправоваия всихъ справ быти мает»³³. А також було задекларовано, що староста як їхній пан за відсутності котрогось із урядників на своєму місці без поважної причини чи з корисливих міркувань має позбавляти їх уряду³⁴. Сеймикова ухвала від 5 травня 1575 р. вимагала обов'язкової осілості у своєму повіті та присяглості для всіх гродських

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 95 зв.–96, 97 зв., 1590 р.

³² Там само. — Спр. 35. — Арк. 674, 1586 р.

³³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 242 зв., 1574 р.

³⁴ Там само. — Арк. 243.

урядників, включаючи підстаросту³⁵. Осілість передбачала входження такої особи до шляхетської корпорації і певним чином залежність від неї, а не лише від старости як пана, а присяга означала відповідальність урядника передусім перед Богом і своїм сумлінням.

Те, що у цих випадках йшлося не лише про риторичу, а присяга справді розглядалася загалом як важливий дисциплінуючий фактор, засвідчує ставлення до неї в тогочасному соціумі. Існують згадки про відмову слуг присягати на користь своєму панові чи й розірвання із ним стосунків, якщо той намагався змусити залежну особу присягати: «Ми доброе сумнене мое христианское и бачность моя шляхецкая не допустила и не допускает, tedy ему на то не позволяль и ещемъ его од того одводиль, абы того не чинил, а сумнения своего и моего в томъ не заводиль и не ображал. В чомъ видечи я его упорное предсявзяте, не хотель есми ему болшь служити»³⁶. Адже у випадку лжесвідчення особа накликала на себе Божий гнів, втрачала «сумнене, и честь, и добрую славу»³⁷. Обережне ставлення до присяги, страх закликати Бога у свідки, якщо сторони мали непевність щодо своїх тверджень, потрактування як гріха змушення іншого присягати — все це стимулювало сторони відмовлятися від присяги і полагоджувати конфлікт поза судом.

Присяга на уряд, звісно, мала загальніший характер, аніж присяга як спосіб доведення, однак для тогочасної спільноти вона уважалася необхідною умовою виконання урядницьких обов'язків, і, відповідно, сприймалася як певна гарантія сумлінності урядника. Усвідомлення ваги суддівської присяги можна простежити за матеріалами перших безкоролів'їв. Так, у волинській сеймиковій ухвалі від 13 грудня 1572 р. не згадується про присягу каптурових суддів, які мали провадити судочинство замість звичних судів, що призупинили роботу зі смертю короля³⁸. Натомість судді, обрані на сеймику 27 липня 1574 р. після втечі короля Генріха Валуа, вже присягають: «Ихъ м[и]л[о]сть п[а]нове депутаты, за прозьбами нашими тую працю на себе принявши, вѣрами, цънотами своими и присегою телесною потъверъдивши, обовезалися, ижъ подълугъ Бога и статуту права нашего посполитого писаного, которого и до сего часу уживаемъ, всихъ насъ судить»³⁹. Ще виразніше зміни в підходах шляхти до урядницької присяги засвідчені сеймиковими ухвалами Холмської землі. Так, на сеймику від 27 липня 1573 р. шляхта, обравши каптурових суддів, водночас зазначила, що вони *не мусять* при-

³⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 101 зв.: «А на тых роках кгородских присяжные вряд кгородский, подстаростии, судя и писар, в оном повете оселые бывали».

³⁶ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 616–618 зв., 1584 р.

³⁷ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 174 зв.–175 зв., 1590 р.

³⁸ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 629–630 зв., 1572 р.

³⁹ Там само. — Спр. 459. — Арк. 244, 1574 р.

сягати⁴⁰. Однак через рік наступні судді вже складатимуть присягу, текст якої, а також інформація про сам цей акт будуть вписані до гродських книг⁴¹. Увагу до присяги та її змісту можна спостерегти і на прикладі сеймикових ухвал, якими було задеклароване постановня генеральних судів/великих років — апеляційної інстанції для кожного окремого воєводства (серед руських воєводств першим про запровадження цієї інституції оголосило Руське воєводство — 1 грудня 1574 р.⁴², а останнім — Волинське воєводство 5 травня 1575 р.⁴³). А холмська шляхта, «зав'язуючи» конфедерацію по смерті Стефана Баторія та встановлюючи каптурові суди на сеймику 22 січня 1587 р., декларує: «Знаючи про порядність і щирість тих панів депутатів, розуміємо [також], що всі мають бути присягли, бо їм довіряємо свою честь і життя»⁴⁴.

Переїнятість шляхетської спільноти урядницькою присягою засвідчують і актові матеріали. Зокрема, в одній зі справ, що розглядалася у володимирському гродському суді у 1583 р., зустрічаємося з вимогою обов'язкової присяги для підстарости: «Тот декрет ест неслухъныи и неправныи, [...] иж на тот час его м[и]л[о]ст княз Федор Курцевич, подстаростии володимирский, кгда тот декрет сталсе, не был присяглыми, иж деи потом на рочкахъ, которые в року прошломъ осмьдесят второмъ м[е]с[я]ца июня семого дня сужоны были, на уряд присегалъ, а право посполитое учить, абы таковыя урядники были присяглые и оселые, и просил, абы тот декрет касован и внивеч обернен былъ»⁴⁵.

Досить часто в гроді на місці підстарости з'являється його намісник, однак, як особа не присягла, він зазвичай виконував лише поточні справи і до важливіших справ, пов'язаних із судочинством, шляхтою не допускався⁴⁶. А володимирська шляхта відмовилася визнати повноваження надісланого старостою кн. Костянтином Острозьким Прокопа Бережницького замість відсутнього писаря Андрія Романовського на тій підставі, що заступник не був присяглий: «Справ своих [...] про небытность *присяглости* писара пил-

⁴⁰ Akta sejmikowe ziemi Chełmskiej 1572–1668. — Lublin, 2013. — S. 29

⁴¹ Ibidem. — S. 32–33.

⁴² Akta grodzkie i ziemskie. — Lwów, 1909. — T. 20 (Lauda sejmikowe). — T. 1. — S. 22–28.

⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 101–104 зв. До волинської сеймикової ухвали була вписана і присяга для суддів.

⁴⁴ Akta sejmikowe ziemi Chełmskiej 1572–1668. — Lublin, 2013. — S. 58.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 135 зв., 1583 р.

⁴⁶ «...наместникъ, не будучи особою врядовою, до судов присяглоу, не маючи того злеценя, абых миль суды якие межи их милости паны шляхтою отпраовать» (ЦДІАК України К. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 154–155). А Стефан Кнегининський, перебуваючи на місці підстарости, відмовився судити справу про вбивство караїма, позаяк «не ест подстаростимъ присяглым, толко наместником подьстаростего» (Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 266–266 зв.).

новати и справовати не хотели». Навіть присутність присяглих підстарости і судді не порятувала ситуації⁴⁷.

Про присягу урядників згадують і поміж тими аргументами, які можуть прямо не стосуватися цього факту. Так, староста Олександр Жоравницький як позичач у справі з Яном Напольським і його дружиною Федорою Гулевичівною, відмовляючися від провадження справи через відсутність судді, наголошує на його присяглості: «Тобѣ, п[а]не подстаростии, без него, товариша своего *присяглого*, суди, судити нелзе»⁴⁸. З часом присяга стала обов'язковою і для підписків, які були складовою частиною канцелярії⁴⁹.

Доказом зростання уваги шляхти до присяги гродських урядників можуть бути і записи про її складання в актових книгах. Як видається, перша така фіксація (21 липня 1588 р.) стосується присягання володимирських гродських урядників — судді Дем'яна Павловича та писаря Станіслава Кандиби, обраних з руки кн. Василя-Костянтина Острозького, до якого володимирське староство перейшло після смерті сина Костянтина Костянтиновича: «...которые напервеи, низ урядом своим справоват почали, при згромаженю немало п[а]нов шляхты и врьдников земских повету Володимирского, догожаючи праву посполитому, водле статуту присягу уучинили». В записі містився і текст присяги⁵⁰. Натомість про призначення луцьких гродських урядників старостою Олександром Семашком було оповіщено обивателів повіту 28 червня 1590 р. звичним способом — «обволанням» возним старостинського листа (датованого 26 червня) з цією інформацією перед початком гродських рочків. Про новий склад гродського суду — підстаросту Щасного Галезького, суддю Тита Хом'яка, писаря Олександра Воронича-Боратинського — оповідалося як про «людеи добрых, цнотливых и в том повете Луцком добре оселых», однак інформація про їхнє присягання в актових книгах відсутня⁵¹. Попри певні зміни у складі урядників під час старостування Олександра Семашка, присяга їх зафіксована лише восени 1597 р. перед смертю старости⁵². А от перехід луцького староства після смерті Олександра Семашка до Марка Собеського ознаменувався не лише фіксацією в актових книгах нового складу гродських урядників та їхньої присяги, а й присяги в гроді самого старости⁵³. Раніших згадок про подібні акти на Волині не існує. Королівський привілей на луцьке староство для Олександра Семашка (3 травня 1590 р.) містить принагідну інформацію про те, що новий урядник присягнув перед королем: «На которое тое староство

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 259, 1578 р.

⁴⁸ Там само. — Ф. 25. — Спр. 21. — Арк. 309 зв.–310, 1580 р.

⁴⁹ Див. присягу володимирського підписка Войни Поряднича (ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 22 зв., 1587 р.).

⁵⁰ ЦДІАК України. — Спр. 21. — Арк. 351–351 зв., 1588 р.

⁵¹ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 551 зв., 1590 р.

⁵² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 2 зв.–4.

⁵³ Там само. — Спр. 53. — Арк. 1–3 зв., 1598 р.

луцкое яко на судовое пан браславский перед нами водле права присягу учинил»⁵⁴. Можна було б звернутися за поясненням такої «новини» до норми III ЛС (розд. 4, арт. 36), яка регламентувала присягу старост. В ній зазначалося: особа, що отримала староство, однак не мала уряду сенатора і не присягала, не могла виконувати своїх повноважень без складання присяги (за зразком земського судді) на найближчому засіданні гродського суду. Але і Олександр Семашко як брацлавський каштелян, і Марек Собеський, як люблінський воевода були сенаторами, а III ЛС офіційно не діяв на Волині. У цьому зв'язку можна також згадати конституцію 1588 р., де йшлося про присягу всіх урядників, судових старост та державць королівщин новообраному королю Зигмунду III Вазі, яка мала виконуватися в гроді упродовж чотирьох тижнів⁵⁵.

Тож і присягання старост у гроді, і фіксація присяги гродських урядників, які усталюються на кінець XVI ст. на Волині, і низка конституцій щодо присяги урядників різних рівнів, і поява відповідної норми в III ЛС, засвідчують, схоже, загальну тенденцію в Речі Посполитій — спробу «дисциплінувати» урядницьку мережу. Інструментом такого соціального дисциплінування, однак, виявився архаїчний ритуал, яким була присяга.

Варто у цьому зв'язку зауважити, що інформація про присягу нового старости Миколая Семашка (після Марка Собеського) та чергового комплекту гродських урядників з його руки, а також тексти самих присяг, були не просто вписані до актової книги, а оформлені на окремих аркушах з великим старанням та вигадливістю⁵⁶.

Присяга обох старост, щодо яких маємо таку інформацію, — Марка Собеського та Миколая Семашка, зібрала чималий шляхетський загаль, частина осіб перерахована персонально⁵⁷ (утім, і на присягання володимирських

⁵⁴ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 550 зв.–551 зв., 1590 р.

⁵⁵ *Volumina constitutionum*. — Т. II (1550–1609). — Vol. 2 (1587–1609). — S. 75.

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 1–5 зв., 1600 р.

⁵⁷ На присязі Марка Собеського та нового складу гродських урядників були присутні: Ян Пац, віленський тивун та каменецький староста, Ян Харленський, луцький підкоморій, Іван Хрінницький, луцький земський підсудок, Федір Урсул-Рудецький, волинський чашник, Миколай Семашко, ключник, тобто «урядники земські луцькі», Василь Семашко, кн. Матис Воронецький, київський стольник, Симон і Щасний Харленські, Ян Циминський, Яцко і Петро Воютинські та, як зазначалося, багато шляхти Луцького повіту у присутності генерального возного Матиса Славогурського. На присязі Миколая Семашка і урядників з його руки — Михайло Мишка-Варковський, волинський каштелян, королівські дворяни Павло Дорогостайський та Щасний Харленський, Адам Боговитин з Козирад, стольник волинський, Іван Хрінницький, луцький підсудок, Федір Урсул-Рудецький, волинський чашник, Іван Красенський, луцький мостовничий, Андрій Гулевич, Якуб Лисаковський, Андрій Загоровський, Бабинський, Дмитро Словицький, Матвій, Остафій і Василь Малинські, Миколай Словицький, Михайло Гулевич, Киндин Хомяк-Смордовський, Іван Шпановський, Юрій Бистрам, Марко і Томаш Жоравницькі, Богуш Гораїн, Лаврин Древинський, Михайло Кендзерський, Адам Сопотко, Марцін

городських урядників, осіб нижчого рівня ієрархічної драбини, про яке вже згадувалося, теж зібралося «немало панов шляхты и врядников повету Володимирського»). Першими серед перерахованих осіб зазначені урядники, які своєю присутністю легітимізували цей акт. Скажімо, урядники земського суду обов'язково мали присягати в присутності місцевих сенаторів (II ЛС, розд. 4, арт. 1)⁵⁸. Так, не відбулося троїцьке засідання луцького земського суду 1582 р., бо новообраний суддя Федір Кадянович Чаплич-Шпановський не зміг присягнути через відсутність воєводи і каштеляна⁵⁹. Справжня драма амбіцій та боротьби за символічний капітал у шляхетській спільноті розігралася в 1592 р. між давніми недоброзичливцями, а інколи і відвертими ворогами, волинським воєводою кн. Янушем Острозьким і каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським, у зв'язку з присягою новообраного володимирського земського підсудка Григорія Киселя-Низкиницького. Як засвідчили через возного 28 січня земські урядники, вони були готові розпочати засідання (*роки*) того ж дня, однак волинський каштелян, «которые ест повинен водлуг статуту присеги урядников земских слухати», у призначений день не прибув⁶⁰. Натомість прислав листа, де повідомляв, що хоч і не отримував листовного прохання від шляхти прибути на присягу, однак до нього особисто звертався підсудок Кисіль, а також писав воєвода про потребу прибути до Володимира, на що він дав згоду. Однак, коли вже був вирушив у дорогу, отримав звістку з дому про набіг татар і шкоди від них, тож мусив повернутися⁶¹. Того ж 28 січня володимирський війський Василь

Межинський, Ян Комнацкий, Андріян Таргонський, Ян Бистриковський, Ярош Терлецький, Сасин Русинович-Берестецький, Остафій Свищовський, Андрій Коровай, Іван Білостоцький, Павло Вишинський, Іван Волинець, городничий волинський, та інші волинські шляхтичі.

⁵⁸ Volumina constitutionum. — Т. II (1550–1609). — Vol. 2 (1587–1609). — S. 205, 241.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 570 зв. — 571, 1582 р.

⁶⁰ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 46 зв.–47 зв., 1592 р.

⁶¹ Там само. — Арк. 44–45. Наведу повністю цей вигадливий зразок епістолярного жанру: «Мои ласкавыи пане судя и мои ласкавыи пане подсудку!

В[вашей] м[илости] здоровья тым писаньем моимъ навежам, которого В[вашей] м[илости] верне зыче от пана Бога на часы долгие.

При тым, ач-емъ не мел от в[вашей] м[илости] всих писаня в тои справе сполнои в[вашей] м[илости] всих, одно же у мене был панъ подсудокъ пан Кисел и о тихъ рочках мне поведил, так же и его м[илост] пан воевода волынскый писат ми рачил, жедаючи мя с тым, абым я на тые рочки земские, тепер пришылые, приехал и присегу пану подсудкови выдал. Я, хочечи тым чинити повинности уряду моего кашталянского, з хутью моею великою ехалом ку в[вашей] м[илости] ку выполнению и выдать тую присегу пану подсудкови, штом был и пану подсудкови обецал, и южем з Серникъ мель выехат до Володимира в[вашей] м[илости] служити в тои справе, суду в[вашей] м[илости] ми п[а]ну подсудкови присегу выдат, але ижъ ми дано знати з дому моего о великих трвогах // (45) по одеханью моим от поганцов татар, абым ся до дому што

Гулевич, ще один каштелянів ворог, вчинив протестацію від імені волинського воєводи кн. Януша Острозького і свого власного, в якій повідомив, що воєвода не міг приїхати на ті земські роки через наїзди і грабежі від низових козаків в районі Білої Церкви та їхній намір напасти на Чуднівську волость, де князь і перебував на той час. Тож він попросив Мишку приїхати на роки і вислухати присягу, адже такі функції покладені на уряд каштеляна. Також воєвода написав до Гулевича, прохаючи замінити каштеляна, якщо той не приїде. Схоже, що такий розвиток подій князь передбачав. Войський не заперечував, однак зустрів напередодні у Серниках, його спільному маєтку з Мишкою недалеко від Володимира, самого пана каштеляна і був певен, що той на роки приїде. А коли зрозумів, що у того на думці інше, сам вирушив до Володимира, аби потім вину «на кн[я]жа его м[и]л[ост] воєводу волинского складано не было», де й заявив, що кн. Острозький передав йому свої повноваження і дозволив вислухати присягу. Частина шляхти, проте, не дозволила Киселеві присягати, вважаючи Василя Гулевича невідповідною особою для нагляду за таким важливим актом, та й сам підсудок присягати відмовився, аби потім не мати клопотів із окремими особами під час виконання своїх обов'язків⁶². Протестацію на дії Мишки вчинив і Олександр Бокій, який сподівався вирішити на земських роках свою маєткову справу. За його словами, каштелян, отримавши інформацію про відсутність воєводи, а також пообіцявши особисто підсудкові Киселеві «присеги слухать», без слушної причини, оскільки про татар ніхто не чув, до Володимира не прибув, чим «зволоку справедливости уделал»⁶³. Так, схоже, провалилася спроба волинського каштеляна Мишки-Варковського нашкодити князеві Острозькому, викликавши невдоволення володимирської шляхти його відсутністю на слуханні присяги. Як з'ясувалося, у князя було достатньо «своїх людей» у Володимирському повіті, тож жертвою власної інтриги у підсумку виявився сам каштелян: Малхер Овлучимський позвав Михайла Мишку до Трибуналу, заявивши про втрати через нього у 5 тис. золотих, оскільки земський суд не засідав⁶⁴. Для нас же в цій історії важливе розуміння ваги, яка надавалася

нарыхлеи поспешил. Якожь ми то далосе знати от поганцовъ в одеханью моим, же ме было спалено и зобрано, и для тыи причины муселом назад з неволи бичат [...].

А такъ с тых слушных причин прошу, абы ми то жадное нехути и вниманья жадного не поносилъ и на тот час за зле на мене мити не рачили и перед иншою братьею моею мене з ласки своее рачили обмовити. Што я все пусчам доброму баченью в[вашей] м[и]л[ости], а затым се отдаю до ласки в[вашей] м[и]л[ости], и есми тая се злая новина не отменит, навпоминаю, абысте в[ваша] м[и]л[ост] были в острозности, бо мают великую погоду до нас неспособных и нечуиных.

З Серникъ двадцат сегого генвара 1592 в понеделок.

В[ашей] м[и]л[ости] всего добра зычливыи и поволныи приятел и служит радъ.

⁶² Там само. — Арк. 50 зв.—51 зв. Повноваження підсудка могли бути оскаржені на тій підставі, що під час присягання були відсутні сенатори.

⁶³ Там само. — Арк. 51 зв.—52 зв.

⁶⁴ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 388–388 зв., 1592 р.

ритуалам, що супроводжували присягу урядника (звернімо увагу, що присягу на уряд земського судді Федір Кадян-Шпановський чинив у церкві⁶⁵), та важливість її в спільноті, адже саме ці акти утверджували приватну особу, в руках якої був королівський привілей, на урядницькому місці. На думку С. Цатурової, присутність під час присягання інших урядників, у нашому випадку — вищого рівня, а також її публічність, пов'язували особу, що присягала, з державою як символічним тілом, урядницькою корпорацією та спільнотою, а до страху перед Богом в разі порушення клятви додався і сором перед загалом⁶⁶.

Те, що конфлікт у Володимирі з приводу присяги земського підсудка не був унікальним, засвідчує конституція 1593 р., яка дозволяла мазовецьким земським урядникам присягати в присутності інших земських урядників і шляхти на перших судових засіданнях, навіть якщо на зібранні не було воєводи чи/ї каштеляна. У 1598 р. ця конституція була поширена на інші воєводства Корони⁶⁷.

Історія, де зіткнулися у символічному «двобої» воєвода кн. Острозький і каштелян Михайло Мишка, стосувалася присяги земського урядника. Однак звернімо увагу на запеклий конфлікт, в центрі якого виявилось призначення володимирського гродського писаря Якуба Крушинського з руки старости кн. Костянтина Костянтиновича Острозького. Як засвідчили 14 липня 1586 р. в луцькому гроді володимирські урядники (Андрій Романовський, кн. Федір Курцевич, Якуб Крушинський), частина шляхти 26 червня «рочковъ судити заказовали и боронили, менуючи п[а]на писара кгородского быт неоселымъ». Серед бунтівників названі Михайло Загоровський, Гнівош Калусовський, Матвій Малинський та Богуш Заєць — особи, добре знані у волинській шляхетській спільноті та знавці права. Наступного дня, як твердили урядники, вони десь поділи возних і знову заборонили провадити засідання, «одымуючи владзу и зверхность врядови княжати его милости и затрудняячи справедливость людскую». Ситуація повторилася і в суботу третього дня, хоч їх і просили, «абы тых розруховъ занехали, а на *зверхность и владзу его королевское милости*, княжати его милости старосты, также врядовую се не торгали и ее не ламали». Гродські урядники, окреслюючи владну вертикаль, яку посміли порушити незадоволені призначенням старости шляхтичі, на верхній сходинці поміщають короля, хоч вказують і проміжну ланку — старосту. Однак далі у тексті скарги вони поєднують нижню і верхню сходинки безпосереднім зв'язком: коли в понеділок у володимирському замку

⁶⁵ Там само. — Спр. 460. — Арк. 90–91, 1583 р.

⁶⁶ Цатурова С.К. Клятва чиновника при вступлении в должность во Франции XIII–XV вв.: от контракта с королем к контракту с государством // Право в средневековом мире. — М., 2009. — С. 51–81.

⁶⁷ Volumina constitutionum. — Т. II (1550–1609). — Vol. 2 (1587–1609). — S. 205, 241.

з'явився возний Ісакій Долматський, «бунтівники» заборонили йому закликати сторони до суду, а урядники, своєю чергою, засвідчили перед ним «такое зневоление и обелжене зvirхности его королевское милости и урядовое»⁶⁸.

Цілком імовірно, що незадоволення шляхти викликала не стільки сумнівна осілість Крушинського, скільки належність його до певного клану — владики володимирського і берестейського Феодосія як діда Якубової першої дружини та війта Михайла Дубницького, одруженого на ще одній онуці Феодосія. Дубницький якраз перебував у затяжному конфлікті з частиною шляхти та володимирськими міщанами. Шляхту також мала роздратувати ще одна деталь — відсутність ширшого шляхетського загалу під час виголошення писарем присяги. Так, гродські урядники твердили, що після того, як Крушинський приніс від князя листа з призначенням на уряд, його вдячно «за колежку приняли», й він одразу присягнув⁶⁹.

На присязі як акті, що легітимізував самостійність гродського суду, зазвичай наголошувалося під час судових засідань у справах, де позивачем виступав сам староста. Так, під час процесу в луцькому гродському суді за скаргою старости Олександра Семашка відповідачі заявили, що не повинні провадити справу перед гродським урядом, який є заступником («субделегатором») старости. На те судді відповіли: «Тут тепер не староста ани субделекгать его одправуеть, тылко уряд кгородский, который *присягъ справедливое судити, не будучи жадным слугою*»⁷⁰. Згідно з їхнім твердженням, саме присяга витворювала із підпорядкованих різною мірою старості осіб цілком автономний суд. А Михайло Дубницький, аргументуючи можливість свого намісника лентвійта і лавників розглядати конфліктні справи війта з міщанами, акцентує увагу саме на присязі урядників, яка має нейтралізувати будь-які їхні стосунки з підсудними, родинні чи служебницькі: «Кождый, будучи *присегою обовязан*, брати и каждого справедливое ведле права судит повинен, а если *слуга пана судить*, што ест болша, *яко се то ув урядех заховыва*, поготову брат брата». Тобто за приклад для війта служили стосунки в рамках гродського суду, де староста міг виявитися підсудним своїм власним слугам, що не мусило позначатися на об'єктивності урядників, гарантованій присягою⁷¹.

Утім, шляхта часто була іншої думки про суб'єктність гродських урядників, отожднюючи їх з особою старости, що відобразилося і в сеймикових ухвалах, і на рівні правових норм. Так, під час другого безкоролів'я шляхта, реалізуючи важливий принцип судочинства — «ніхто не має бути суддею самому собі», внесла до сеймикової *лауди* від 17 серпня 1575 р. такий пункт:

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 673–675, 1586 р.

⁶⁹ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 243 зв., 1586 р.

⁷⁰ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 219–221, 1597 р.

⁷¹ Там само. — Ф. 28. — Спр. 19. — Арк. 173 зв., 1586 р.

справи, де стороною виступав староста, мали розглядатися у сусідньому гроді⁷². А в конституції 1578 р. про втікачів підданих, на яку посилатиметься шляхта, обґрунтовуючи необхідність для старости судитися в сусідньому гроді, зауважувалося, що шляхта у таких справах може позивати старосту до іншого найближчого гродського суду⁷³.

Промовистою в цьому контексті є заява Лашів-Стримилецьких, позваних луцьким старостою кн. Олександром Пронським до луцького гроду, про неналежність такого суду, адже судитися перед гродським урядом — це те саме, ніби судитися перед старостою, тобто виглядало, що Пронський мав судити сам себе: «В[аша] м[илост], будучи врядомъ его м[и]л[о]сти от п[а]на стольника, sprawy п[а]на своего, яко власное свое, судити и правне справовати не можете, кгда жъ всего того его м[и]л[о]сть пан стольникъ есть сам вчастникомъ и причиною sprawy, на позъве помененое. А к тому иж его м[и]л[о]сть и сам ест старостою повѣту тутошнего Луцкого, а перед врьд свои, якобы передъ самого себе, позывал, для чого невинная кривда наша мусяла бы быти закрыта и затлумена»⁷⁴. А Матей Стемпковський, уможовнений Андрія Фірлея як відповідача, позваного до кременецького гродського суду старостою кн. Янушем Збаразьким, наголошував на тому, що його клієнт не має відповідати перед цим судом, адже його «староста толко, а не хто иншии, становит и им владнет яко слугами и наместниками своими, яко их право в разделе четвертом артыкуле двадцат первомъ зоветъ; латво то одержати у них ему, коли схочет, абы так сказовали, яко ся ему подобаетъ». Адже, згідно з правовим приписом, саме староста мав судити урядників за скаргами на них шляхти, тож виходить, «же мя нихто иншии, одно сам же староста, который мя позвал, судит будет, так через слуги, [...] урядники свои, яко теж и власне через особу свою»⁷⁵.

В одній зі справ адвокат відповідача Станіслав Петровський зібрав докупи та детально проаналізував причини, за якими староста не міг судитися у своєму гроді: «судю кгородского и подстаростего самъ староста обираетъ и уряды им роздает», а вони, «яко слуги, кг воли пану все чинить и сказоват» можуть; староста сам судить гродських урядників у випадку скарги на них (II ЛС, розд. 4, арт. 21); згідно із заборонаю слугі свідчити проти пана (II ЛС, розд. 4, арт. 53), тож «врад кгородский, старостиными, слугами будучи, так за старостою, яко и ни противку старосте, сказанья жадного и суду чинит не могутъ»; відповідно до вже згадуваної конституції 1578 р. «про збігів» і

⁷² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 378 зв., 1575 р.

⁷³ Volumina constitutionum. — Т. II (1550–1609). — Vol. 1 (1550–1585). — Warszawa, 2005. — S. 415–416.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 62, 1582 р.

⁷⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 21. — Спр. 273 зв.–274 зв., 1588 р.

«грабежі»⁷⁶. Також адвокат дотепно зазначив, що формально староста позиває сам себе, адже позови до гродського суду видавалися від його імені: «Пан староста кождый в справе своеи власной, яко и подкоморый, сурокгатора от короля его м[и]л[о]сти мѣти повинен, для того, иж яко жаден речам своимъ судею быть не может, такъ теж ани староста в речи своеи власной под титулемъ своимъ, одно сурокгаторскимъ, позов ни на кого [...] выдавать не можетъ, [...] кгда ж в чужих справах, а не въ его властных, *позвы кгородскими старостам право позволило позвы выдават*»⁷⁷.

Аргументом для перенесення старостинських справ до іншого гроду були вироки в аналогічних справах, які розглядав королівський суд. Скажімо, *scrutinium*, виведену обвинуваченням Андрієм Гулевичем перед луцьким гродським судом, було визнано сумнівною на тій підставі, що луцьким старостою був його тесть Олександр Семашко («хотя не перед самым старостою, але перед урядом его *присяглым* тоє шкрутениум был поднесль»), а в іншому випадку король наказав виводити *scrutinium* не в гроді, де староста був родичем потерпілих, а в сусідньому місті⁷⁸.

Утім, подібні випадки — позивання старости чи урядників з його руки до іншого гроду — хоч і траплялися, однак не були унормовані⁷⁹. Так, до луцького гродського суду були позвані кременецький староста Януш Збарзький та його гродські урядники, які заявили, що не мають у цьому повіті осілості, відповідати не повинні, та просили про штрафні санкції щодо позивача через неправильне позивання. Останній натомість використав як аргумент уже згадувану конституцію 1578 р. Суд, бачачи, «ижъ в тои констытуцыйи добре а значне не ест выражено, яко, гдыбы ся от которого вряду кривда дѣяла, заховати се мает, противъ которое зас констытуцыйи статуть иначеи учить», відправив справу «на узнанье» до короля⁸⁰. А у справі кн. Януша Острозького, волинського воєводи, з кременецьким старостою кн. Янушем Збарзьким про грабіж луцький гродський суд, куди звернувся зі скаргою Острозький, визнав себе неналежною інстанцією, не прийнявши за слушні аргументи адвоката позивача Станіслава Кандиби — посилання на конституцію 1578 р., за якою «жаден справы своее судею быт не может».

⁷⁶ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 197 зв.–198, 1580 р. Див. також посилання на конституцію про грабежі у справі: Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 62, 1585 р.

⁷⁷ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 197 зв., 1580 р.

⁷⁸ Там само. — Спр. 57. — Арк. 814 зв.–815, 1599 р.

⁷⁹ Наприклад, Федір Загоровський як поборця позвав Олександра Семашка про невіддання побору до Володимира: «водлуг уфал соимовых тут до вряду близышого, яко староста, позваны» (ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 97 зв.–99, 1593 р.

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 231 зв., 1582 р.

Тож у підсумку і ця справа за апеляцією адвоката була відправлена на розгляд короля⁸¹.

Подібна вимога — провадити процес у сусідньому гроді — висувалася не лише щодо старост, а й трапляється у справах, де однією зі сторін виступав гродський урядник. У земському суді, якщо в процесі був задіяний земський урядник, виходили з цієї ситуації на такий спосіб — місце урядника займав інший шляхтич, що було передбачено правовою нормою (II ЛС, розд. 4, арт. 7)⁸². Однак у гродському судочинстві трапляються справи, де така практика щодо гродських урядників визнавалася неприйнятною. Так, пани Красенські, позвавши Остафія Єловича-Малинського з його шваграми Давидом і Станіславом Одинцями про слухання шкрутинії з приводу вбивства їхнього брата Василя Красенського, натрапили на вимогу відповідачів припинити справу на тій підставі, що серед позивачів — луцький гродський писар: «Позвал до кгроду своего перед колекги свое до шкрутыниумъ о горло и о почтивост, бо если же его к[о]р[оле]вская м[и]л[ост] окром екъсцессу, котории се деет подъ его раменемъ, не может шляхтича приватим своими ассесурами судити, одно на сеиме при згромадzeniu всих сенаторов, пытам, яко подстаростии зъ судею без третего колекги своего может».

Спроба писаря «засадити» своє місце володимирським підстаростою Матушем Воронецьким, а потім бурграбієм луцького замку, не була прийнята відповідачами, які, посилаючися на багатий набір аналогій, заявили, що в таких справах гродський писар має позивати до іншого гроду. Утім, суд в результаті контрверсій сторін дозволив виводити шкрутинії, замінивши писаря бурграбієм як особою присяглою і осілою⁸³.

А луцький підстароста Матей Стемпковский позвав до свого гроду для слухання шкрутинії Яна Пилитовського, який заявив, що не мусить ставати до суду, де позивач є його частиною. Пилитовський посилався на прецедент — сеймовий декрет, де король заборонив слухання шкрутинії старости у його гроді, тож «если простую кривду староста в своем уряде справоват се не може ани себе справедливости доводит, поготовю тот, котории ест частью суду и уряд старостин на себе носит». У підсумку справа була відправлена на апеляцію, чого й добивався позваний⁸⁴. Водночас у гродських книгах знаходимо акти, де справи урядників розглядалися у їхньому ж гроді, а їх місця тимчасово займали інші особи за прикладом земського суду⁸⁵.

Наостанок розмови про урядницьку присягу проаналізуємо її зміст. У чому ж клялися іменем Бога особи, причетні до судочинства? Яким був

⁸¹ Там само. — Спр. 39. — Арк. 161–165, 1591 р.

⁸² Мені, на жаль, не трапилося справи, яка привідкривала б процес обрання заступника урядника. Зазвичай про це в актових книгах лише інформується.

⁸³ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 810–821, 1599 р.

⁸⁴ Там само. — Спр. 61. — Арк. 294–296, 1600 р.

⁸⁵ Там само. — Спр. 57. — Арк. 694–695 зв., 732 зв.–733, 1599 р.

кодекс доброго урядника? За основу візьмемо присягу земського судді, вписану до II ЛС (розд. 4, арт. 1), адже саме вона була зразковою для гродських урядників, а також порівняємо її з іншими суддівськими присягами, що зустрічаються в гродських книгах і сеймових конституціях. Отож суддя звертався до Бога, в Трійці єдиного, обіцяючи йому: «справедливе podle права и статуту сего писаного Великого князства Литовского, водлуг жалобы и отпору, ничого не прикладаючи ани уймуючи, буду сознавати и записы приймовати, не фолкгуячи высоким и подлым станом, на достойностях и на врядах сидячим, на богатого ани на вбогого, на приятеля кровного заховалого, ани на неприятеля, на тутошного, не на гостя не смотречи, не з приязни, не з вазни, не з боязни, не за посулы и дары, а ни сподеваючися на потом дарованья и якого нагороженья, и не радечи стороне, ани боячися казни, помсты и погрозок, але самого Бога и его светую справедливость, и право посполитое и сумненье свое перед очима маючи, теж роков николи не омешкиваючи, кром великое правдивое и обложное хоробы».

Тобто найголовнішими чеснотами для судді мали бути загальні принципи — безкорисливість і безсторонність у його помислах і діях, готовність не зважати на тиск зацікавлених осіб та можливі небезпеки з боку невдоволених, строге дотримання права та увага до голосу власного сумління. Настанови, які, схоже, виводилися із судової практики, полягали в тому, що суддя не буде радити стороні процесу та не пропускати судових засідань без серйозної хвороби.

Наступний текст присяги знаходимо в сеймиковій ухвалі від 5 травня 1575 р., якою встановлювалися «великі роки» — апеляційна інстанція для Волинського воєводства, де суддями мали бути регіональні урядники і обрані депутати від шляхти. Присяга практично тотожна попередній, однак додавалося, що у випадку прецедентів, не передбачених статутом, судді будуть судити, покладаючись на досвід і власне бачення, аби «справедливости помагати а несправедливости затлумяти, нищити», твердо і безкорисливо на тому стоячи, не піддаючися жодним емоціям, симпатіям чи антипатіям. Що ж до практичних настанов, то і тут знаходимо: «А стороне прав, межи ними належачих, не перегледати, сторонам не радити, ани з ними практыковати». Зазначалося, що у випадку недобросовісності котрогось із суддів інші мають про те повідомляти всьому шляхетському заголові, а не приховувати невідповідні дії. Присягою також було передбачено тримати в таємниці наради з приводу декретів. Закінчувався текст словами: «Так ми пан Бог нехай поможет»⁸⁶.

У присягах трибунальських депутатів, внесених до сеймових конституцій, крім обіцянок не допомагати сторонам та не брати від них подарунків, з'являється ще один момент — твердження, що суддя «не старався, аби бути обраним на ті суди», тобто не підкупував та не використовував немате-

⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 102.

ріальні засоби для отримання місця, що могло у майбутньому принести певні дивіденди (1578 р.)⁸⁷. У присязі волинських депутатів на Трибунал присутні ті ж такі вимоги — не чинити таємної змови зі сторонами, не радити і не застерігати, не брати подарунків, не прикладати зусиль для обрання суддею. Однак з'являється і специфічна вимога, присутня лише у волинській присязі: депутат мав підтвердити, що «не є рукодайним слугою або юргельником якогось пана» (1589 р.)⁸⁸.

Звернімо увагу також на текст присяги, яку чинили луцькі старости Марек Собеський і Миколай Семашко, як вказувалося, за прикладом коронних старост, оскільки в статуті такої вимоги не було (тексти обох присяг ідентичні): «Я, Марекъ Собескии, воевода любелскии, староста луцкии, присегаю п[а]ну Богу всемогущому, ижъ буду стереч верне Наяснеишому Княжати и п[а]ну Жикгимонтови третему, з ласки Божои королеви полскому, и потомъкомъ его королямъ полскимъ, ведле права обраными, покою и безпеченьства, и справедливости буду боронит и судити водле Статуту права писаного волынского, и инъные sprawy, мне албо урядови старостиному приналежащие, през (!)⁸⁹ хитрости и зрады буду выполняти.

Якъ-емъ Боже помож и Крыжъ светый»⁹⁰.

Власне, принципово важливим у цьому тексті є те, що староста обіцяв, звертаючись до Бога, вірно і незрадливо стояти на сторожі права, берегти спокій і безпеку для *короля і його наступників*, які таким чином виступали з'єднувальною ланкою між старостою і Богом. Клятва представляла урочисте укладання контракту старости з королем⁹¹. Натомість у гродських урядників, які присягали за текстом, передбаченим для земських суддів, адресатом був Бог — пряма вертикаль, «його свята справедливість, право посполите і сумління» судді, головні орієнтири, які той завжди мав тримати на оці. Однак ця вертикаль мусила забезпечувати горизонтальний зв'язок, адже адресатом клятви гродського урядника в ідеалі виступала саме повітова шляхетська спільнота, перед якою суддя зобов'язувався судити «ведле Бога, справедливости, права и статуту», незалежно від соціального та майнового стану тих, хто ставав до суду, їх урядницького становища, родинних та приятельських зв'язків самих суддів.

Звичайно, присяга не гарантувала, що урядник буде діяти строго у відповідності до всіх її пунктів. Очевидно, що йшлося про декларацію ідеальних норм, які могли не збігатися з повсякденними нормами співжиття. Ці останні могли суттєво коригувати поняття «норми», занижуючи ідеальні зразки та вводячи певний діапазон допустимого. Скажімо, у випадках скарг

⁸⁷ Volumina constitutionum. — Т. II (1550–1609). — Vol. 1 (1550–1585). — S. 407.

⁸⁸ Ibidem. — Vol. 2 (1587–1609). — S. 121–122.

⁸⁹ Помилка в слові, мало бути «без».

⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 1 зв., 1598 р.

⁹¹ Див.: Цатурова С.К. Клятва чиновника... — С. 51–81.

на урядників, які на той чи той спосіб протегували своїм родичам чи приятелям у їхніх справах під час судового процесу, мені не зустрілося тверджень, що цим вони ламають свою присягу. Адже у тісно переплетеному різними зв'язками шляхетському соціумі вірність до «своїх» уважалася неабиякою чеснотою⁹². Варто також зауважити, що практично не траплялося й відвертого нехтування суддів правових приписів⁹³, зазвичай це були маніпуляції зі вступними етапами процесу, які або не були прописані у Статуті, або надавали можливості для широкого тлумачення, тобто йшлося про «сіру зону» судочинства. Тож в разі обвинувачення з боку незадоволеного шляхтича урядник мав присягати, що в його діях не було упередження чи наміру зашкодити, відповідно, обвинувач мусив бути переконаний у протилежному настільки, щоб у разі відмови окарженого від присяги не побоятися присягнути на доведення звинувачень. Очевидно, що скаржник міг легко перейти межу, яка розділяла дії, не бажані для християнина, якими була сама присяга, і ті, які трактувалися як смертельний гріх кривоприсяжництва. Звернімо увагу на справу, де луцьким урядникам, підстарості Щасному Галезькому і судді Титу Хом'яку, на Трибуналі була присуджена присяга, якою вони мали довести, що «увели» у володіння маєтком Григорія Колмовського «правом, а не гвалтом». Однак у підсумку скаржник кн. Януш Заславський звільнив їх від присяги та обвинувачень⁹⁴.

Напевно, неможливо було строго виконати не лише вимоги — на жоден спосіб уникати протегування родичам і приятелям, а й обов'язкового пункту усіх варіантів суддівської присяги — діяти цілком безкорисливо, не спокушаючися на жодні «дари» та не сподіваючися їх отримати, не використовуючи тих благ, які могли надати урядникам зацікавлені особи. Адже на принципі «дару-віддари» трималася соціальна взаємодія тогочасної шляхетської спільноти, відповідно, відрізнити «дар» як обов'язковий для шляхтича акт вдячності за «службу» від «дару» як корупційного елементу було вкрай складно. Варто зауважити, що судові матеріали засвідчують ставлення до

⁹² Див. відкриту відмову суддів судити справу, де відповідачкою виступала їхня родичка: «Мы тебе с панєю Богушовою Дешковскою судити не хотим ани будем, бо то повинна и кривна наша, позывай нас себе, если хочеш, до короля его милости» (ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 130 зв.–131).

⁹³ Про те, що судді загалом дотримувалися правових приписів, засвідчують справи, де сторони процесу перебували на різних щаблях соціальної ієрархії чи були пов'язані на різний спосіб зі старостою. Прикладом може служити конфлікт кн. Григорія Сангушка зі своїм слугою Миколаєм Волинцем, спровокований спробою князя відібрати маєток, наданий ще його дідом батькові Волинця. Справа розглядалася у володимирському гродському суді, де старостою був колишній опікун князя Сангушка і його родич кн. Костянтин Острозький, проте ця обставина не вберегла його від програву. Аналогічний фінал чекав на князя і в кількох інших справах зі слугами (Н. Старченко. Стосунки «пан–слуга»... — С. 118–14).

⁹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 187 зв.–188, 1593 р.

платні урядників у шляхетському середовищі переважно як до винагороди за «службу» загалові чи певним особам, а не формального розрахунку за роботу. «Вдячність» сторін часто суттєво відбігала від визначених Статутом розмірів. Платня також могла відтерміновуватися з різних причин⁹⁵. Тож у випадках скарг на урядників про здирництво — вимогу ними завищеної платні — зазвичай посилалися на статутіві норми, а не на порушення присяги⁹⁶.

Натомість про порушення присяги урядником, що не з'являвся на судові засідання і цим призводив до його зірвання, згадувалося практично у всіх скаргах⁹⁷. Зазвичай скаргники твердили, що це відбулося за змовою із супротивником для затягування справи. Звичним поясненням урядників неприбуття до суду було посилення на хворобу, адже в присязі містилася обіцянка «ніколи не пропускати засідань, окрім з причини великої правдивої і тяжкої хвороби». Тож вимога підтверджувати її правдивість присягою, що зустрічається у сеймикових ухвалях⁹⁸, і була спрямована на недопущення урядницьких зловживань. Власне, вимога не пропускати судових засідань була чи не єдиною, якої сумлінний урядник беззастережно міг дотриматися, а спільнота могла проконтролювати.

Утім, важливість присяги у шляхетській спільноті Волині не мусить підважуватися фактом існування певного діапазону відступів від неї, обумовлених особливостями функціонування соціуму. Це радше засвідчує перейнятість нею шляхти у багатьох публічних сферах. Відповідно, присяга так чи так виконувала важливі функції стримування, а також мусила надавати суб'єктності гродським урядникам, які «уряд старости на собі носять»⁹⁹.

* * *

Матеріал, який ліг в основу аналізу, переважно належить до адвокатської риторики, що звучала під час контроверсій (розмов) сторін у суді. Врешті, сам судовий процес представляв не стільки презентацію ґрунтовних доказів,

⁹⁵ Так, Михайло Коритенський, виставляючи Романові Козинському ціну за роботу, уточнює: «Ми за службы мои, которые єсми черезъ роки вси, у вашей милости *не беручи ничего, служилъ*, приходило бы ми золотыхъ с пяти» (ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 64, 1594 р.).

⁹⁶ Ширше див.: *Старченко Н.П.* Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI ст. // Український археографічний щорічник. — 2012. — № 16–17. — С. 165–186.

⁹⁷ Наприклад, у скаргі про відміну судових засідань зауважувалося, що писар Овлучимський, «не дбаючи на присегу свою», не прибув до суду в призначений день (ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 382 зв., 1596 р.).

⁹⁸ Наприклад, про це йдеться в ухвалі від 5 травня 1575 р. Якщо ж хвороба була лише причиною для зірвання судового засідання в інтересах однієї зі сторін, то староста мав упродовж чотирьох тижнів відшкодувати скривдженому його збитки за рахунок недобросовісного урядника «без жодного доведення, тільки зі слів скаргника».

⁹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 295, 1600 р.

скільки змагання у риториці, продовження конфлікту вербальними засобами, який зазвичай завершувався на іншому полі — приятельських погоджень, компромісів та перепрошень. Тож для нас важлива не судова ухвала, яка зазвичай оскаржувалася невдоволеною стороною і відправлялася для перегляду на Трибунал, а саме ті питання, що озвучувалися адвокатами під час дебатів і вислуховувалися шляхетським загалом. У категоричному твердженні — «жадень судею своее sprawy быти не может», ані староста, «ани уряд его, *хотя присяглии и судить без него*»¹⁰⁰ — безперечно, важливою була спроба введення формальних обмежувальних рамок для влади старости через перенесення його власних справ до іншого гроду, що водночас означало ототожнення гродських урядників з їхнім очільником. Але не менш важливий (особливо для історика) акцент в таких дискусіях на урядницькій присязі, яка представляла демаркаційну лінію для старостинської влади на її ж, влади, території, де, як здавалося, конкуренції бути не може. Проговорювання раз по раз у суді тверджень, що суд гродський «присягъ справедливое судити, не будучи жадным слугою»¹⁰¹, мусило нагадувати про необхідність урядників діяти, «не ображаючи души своеи, боячися Бога сотворителя»¹⁰². А це утверджувало відчуття урядниками своєї суб'єктності, розщеплюючи владу старости, чому мало сприяти і розуміння ними своєї причетності до тієї влади, що стояла понад старостинською і репрезентувала державу, — королівської. Врешті, перехід під юрисдикцію Трибуналу і відповідальність перед представниками спільноти, а не старостою, мусив створити для гродських урядників значну противагу лояльності до патрона. А осілість у певному повіті, відтак включеність їх в мережу різних зв'язків, що могли, зі свого боку, забезпечити підтримку особі в різних життєвих колізіях (можливо, не згірш від підтримки патрона), змушували зважати на шляхетський загал. Конкуренція різного роду лояльностей — патрональних, родинних, приятельських, сусідських — означала для урядника не конче вибір на користь першої із перелічених в кожній конкретній ситуації, включеність же його у ширшу шляхетську спільноту вимагала зважати на певну систему цінностей, «стерегучи правды, сумнения, *чти и доброе славы своее*»¹⁰³. Цей капітал міг виявитися важливішим від «опіки» конкретного пана. Врешті, наявність в регіоні значної кількості представників еліти дозволяла вибирати, а це підвищувало вагу символічного капіталу для обох сторін у зв'язку «патрон-клієнт».

Звичайно, деякі аспекти проблеми взаємовідносин старости і гродських урядників, обсягів їх влади і самості були лише зауважені в статті чи озвучені на рівні гіпотези. Відповідно, вони потребують детальнішого дослід-

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 57. — Арк. 814–814 зв., 1599 р.

¹⁰¹ Там само. — Спр. 52. — Арк. 219–221, 1597 р.

¹⁰² Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 127, 1585 р.

¹⁰³ Там само. — Спр. 23. — Арк. 174 зв.–175 зв., 1590 р.

ження — щільного аналізу джерел зі сфери судового повсякдення окремих судового-адміністративних одиниць.

Додаток¹⁰⁴

1588 р., липня 16. Луцьк. — Лист кн. Костянтина-Василя Острозького на початку його урядування як володимирського старости, адресований шляхті Володимирського повіту з проханням дотримуватися порядку

Року 88 мсца июля 21 дня.

Копия листу вельможного пана Костеньтина княжати Острозьского, воеводы киевского, маршалка земли Волыньское, старосты володимерьского, которые на розньныхъ мѣстьцахъ были прибиты для въшелякого покою, в которой ширей и достаточней описано и доложено есть. И такъ ся в себе маеть: || [354]

«Костеньтинъ кн[я]жа Острозское, воевода киевский, маршалокъ земли Волыньское, староста володимерьский

Въ Бозе велебнымъ, вельможнымъ, зацне врожоным княземъ, паном, дикгнитаром и всим паном шляхте, обывателем повету Володимерского

Яком сам в згромаженню устне з в[ашими] м[и]л[ос]тями в речахъ нижеи описаных розмовлялъ и напоминал, такъ и тепер здало ми ся то в[ашей] м[и]л[ос]ти, а злеща тымъ, если бы которые з в[ашей] м[и]л[ос]тю в том згромаженню не были, на писме zostавить и ознаимить, абы то жадному з в[ашей] м[и]л[ос]ти в неведомости не было, але тым лепей на баченю в[ашей] м[и]л[ос]ти быть могло. Иж ми ся теды в старостве моемъ, такъ з ынъших причинъ, яко немней с повинности моее старостиньское, годить вшеляких порядковъ постерегати, а збыткомъ забегати. Про то прошу и напоминаю, абы в[аша] м[и]л[ос]т завжды на вряде моем кгородскомъ вси sprawy свои статочне и учтиве отправовали, а вряд и мѣсце судовое в пристойном учтивости мели, без тумультовъ и брони невычайных перед суд приходили, такъ тежъ словы ся доткливими на врядъ, одинъ на другого не спусчали, але ся во всемъ спокоине водлуг права и констытуции и повинности своее заховали.

Такъ же въ екзекуции, кгда врядъ на отправуу едеть, абы жадного небезпеченьства не уживаль, бо ездить не на квалт, але на выконанье справедливости.

¹⁰⁴ Я використовую у цитуванні впродовж тексту і в додатку спрощений варіант передачі тексту, без уживання специфічних літер, які відсутні в сучасному алфавіті, однак фонетично тотожні сучасним. Скажімо *ѡ*, *ѱ*, *ѧ*, *Ѧ* передаються, відповідно, як *у*, *о* і *я*, натомість збережено літеру *ѣ*, позаяк вона могла читатися по-різному. Скорочення розкриваються за допомогою квадратних дужок. Буквенні позначення дати передані цифрами.

Возныхъ абы не бито ани шарпано, такъ же и стороны, кгда жъ то есть противъ Богу, праву и справедливости.

О то теж в[ашу] м[и]л[ост] особливе прошу и наминамъ, абы ся в месте под урядомъ моимъ никому жадные збытки не деяли, яко *от* в[ашеи] м[и]л[ости] самых, такъ и *от* слугъ в[ашеи] м[и]л[ости], кгда *ж* того кождыи уряд стеречи и боронити повинень. || [354 зв.]

Ручницы теж абы жадень под урядомъ моимъ, а зласча набольшеи часу рочковъ, не уживаль, ани с нихъ стрелял, ани с ними ходиль водлугъ констытуции.

На рушенъе теж поветовое абысте ся в[аша] м[и]л[ост] зъездчали, а повинности своеи подлугъ права досыть чинили.

Листов, в повет розосланных, абысте в[аша] м[и]л[ост] у себе не задерживали, але их заразы подлугъ звычайю одинъ до другого *отсылали*, кгдаж ся тымъ великое омешканъе в потребах Речи Посполитое дееть.

На сеимики теж слушная абысте ся в[аша] м[и]л[ост] для намов сполных объмысливанъя в потребах Речи Посполитое зъездчали.

А *иж* теж в том замку володимерскомъ в[аша] м[и]л[ост] свое права, справедливости, привилея, книги мети рачите, про то прошу и наминам, абысте в[аша] м[и]л[ост], на то помнечи, часу трвогъ того мѣстца не *отбегали* и речии своих не занедбовали, але ся рачеи *тут* до купы на местце головное того повету до него збирали.

Што все веру, *иж* в[аша] м[и]л[ост] *выконат*, а с хути, милости и повинности своее водлугъ права, то, што се поменило, *заховат* будете рачили.

Писан у Володимери лѣта Божого нароженья тисеча пятьсот осмъдесят осмого м[е]с[я]ца июля шостогонадцать дня.

Власная рука».

*Центральний державний історичний архів України у Києві. —
Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 353 зв.*